

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.7.810>

ELMI ÜSLUBUN GENETİPOLOGİYASI

Samirə Sultanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

<https://Orcid.org/0000-0003-4312-1745>

samirasultanova@bsu.edu.az

Xülasə

Məqalədə funksional dilçilik çərçivəsində elmi üslubun genetik tipologiyası təhlil olunur və onun bədii, publisistik, rəsmi-işgüzar kimi digər ədəbi üslublardan fərqləndirici xüsusiyyətləri vurğulanır. Tədqiqat elmi dilin formalaşmasında tarixi təsirlərin və Şərq-Qərb mədəni mübadiləsinin mühüm rol oynadığını göstərir.

Əsas məqamlar arasında elmi üslubun mühafizəkar xarakteri və universallığa çatmaq üçün tərcüməyə olan asılılığı xüsusi qeyd olunur. Ərəb, latın və Azərbaycan dillərindən gətirilən tarixi nümunələr tərcümənin elmi sintaksis və lüğətin inkişafındakı rolunu nümayiş etdirir. Məqalədə həmçinin klassik və müasir ədəbiyyatda elm və sənətin sintezi, Nizami və Höte kimi mütəfəkkirlərin yaradıcılığında intellektual ənənələrin birləşməsi təhlil olunur.

Nəticə olaraq, elmi üslubun tipologiyasına dinamik yanaşmanın onun intellektual və funksional inkişafını anlamaqda vacib olduğu göstərilir.

Açar sözlər: akademik kommunikasiy, ümumbəşəri dil, intellektual, rəsmi-işgüzar, peşəkar ünsiyyət.

GENETIC TYPOLOGY OF SCIENTIFIC STYLE

Samira Sultanova

Baku State University

Abstract

The article delves into the genetic typology of scientific style within the framework of functional linguistics, emphasizing its distinctiveness from other literary styles such as artistic, journalistic, and official-business. The research highlights the role of historical influences and cultural exchanges, particularly between Eastern and Western traditions, in shaping scientific language.

Key insights include the analysis of scientific style's conservative nature and its dependency on translation to achieve universality. Historical examples from Arabic, Latin, and Azerbaijani illustrate how translations facilitated the development of scientific syntax and vocabulary. The article also investigates the synthesis of art and science in classical and modern literature, referencing prominent figures like Nizami and Goethe, who bridged intellectual traditions.

The study concludes that a dynamic understanding of scientific style's typology is essential for grasping its intellectual and functional evolution.

Key words: academic communication, universal language, intellectual, official-business, professional communication.

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ НАУЧНОГО СТИЛЯ

Самира Султанова

Бакинский государственный университет

Резюме

В статье рассматривается генетическая типология научного стиля в рамках функциональной лингвистики, подчеркивается его отличие от других литературных стилей, таких как художественный, публицистический и официально-деловой. В исследовании подчеркивается роль исторических влияний и культурных обменов, особенно между восточными и западными традициями, в формировании научного языка.

Среди ключевых моментов анализ консервативности научного стиля и его зависимости от перевода для достижения универсальности. Исторические примеры из арабского, латинского и азербайджанского языков иллюстрируют, как переводы способствовали развитию научного синтаксиса и лексики. Статья также исследует синтез искусства и науки в классической и современной литературе, ссылаясь на таких выдающихся деятелей, как Низами и Гете, которые соединили интеллектуальные традиции.

В исследовании делается вывод о том, что динамичное понимание типологии научного стиля необходимо для понимания его интеллектуальной и функциональной эволюции.

Ключевые слова: академическая коммуникация, универсальный язык, интеллектуальный, официально-деловой, профессиональная коммуникация.

Giriş/Introduction

Məlum olduğu kimi, elmi üslub ədəbi dilin funksional strukturunda bədii, publisistik, rəsmi-işgüzar və ailə məişət üslublarından bir çox parametrlərlə fərqlənərək özünəməxsus yer tutur. Əlbəttə, ədəbi təzahür forması olmayan ümumxalq dillərinin təsəvvür edilməsi mümkün olduğu kimi, elmi üslubu ya olmayan, ya da inkişaf etməmiş ədəbi dillər də mövcuddur.

Ümumiyyətlə, funksional üslubların öyrənilməsinin tarixi elə də qədim deyil və ümumi dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, "üslubiyyat müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin 20-ci, 30-cu illərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu elmin başlıca sahələrindən olan funksional üslubiyyat isə 50-ci illərin ortalarında meydana çıxmışdır... Bu məsələnin tədqiqində Praqa funksional dilçiliyinin mühüm xidmətləri olmuşdur" [Десрева, 2020:590].

Praqa funksional dilçiliyi və Ferdinand de Sössür. Praqa funksional dilçiliyi dahi Ferdinand de Sössürün əsasını qoyduğu və geniş metodoloji perspektivlərini müəyyənləşdirdiyi strukturalizmi məhz funksional baxımdan inkişaf etdirərək ona yeni istiqamətlər gətirmişdir ki, burada ədəbi dilin tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri" (1929) ndə göstərilirdi ki, "ədəbi dilin xüsusi xarakteri onun oynadığı rolda, o cümlədən xalq dili ilə müqayisədə onun qarşısına qoyulmuş tələblərin yerinə yetirilməsində təzahür edir; ədəbi dil mədəni həyatı və sivilizasiyanı əks etdirir (elmi, fəlsəfi və dini, siyasi və sosial, hüquqi və inzibati əsərlər və onların nəticələri) [ÜDM, 2020:168].

Ədəbi dili, əslində bu və ya digər dilin ədəbi nitq təzahürünü üzvi bütövlükdə olaraq onu həmin dil sistemindən kənarda (ancaq təbii ki, onun sinxron işarələr sisteminin müvafiq "proyeksiya"sı olaraq) araşdırmaq Praqa funksional dilçiliyi nümayəndələrini (V.Materius, R.Yakobson, V.Skalička, B.Trnka, B.Havranek, Ĭ.Vaxek, N.S.Trubetskoy və b.) bir sıra elmi uğurlara imza atmağa gətirib çıxarmışdır. Onlar müəyyən etmişlər ki, dilin funksional xarakteri də sistem xarakteri kimi bir çox məqamlarda praktika ilə bilavasitə bağlı deyil. Belə ki, ədəbi dilin funksiyaları "onun sözlüyünün genişlənməsinə və dəyişməsinə (intellektuallaşmasına) qabildir; praktik həyata daxil olmayan materiallar və yeni anlayışlar barəsində danışmaq zərurəti elə yeni vasitələr tələb edir ki, xalq dilində olmur; eyni şəkildə də praktik həyatın bəzi predmetləri barədə dəqiq və sistemli danışmaq zərurəti lingvistik abstraksiyalar üçün söz-anlayış və ifadələrin yaradılmasına eləcə də məntiqi kateqoriyaların lingvistik ifadə vasitələri ilə daha dəqiq təyin olunmasına gətirib çıxarır" [ÜDM, 2020:168-169]. Göründüyü kimi, "Tezislər" də funksional üslub diferensiyasının qnoseoloji

tərəfləri inkar olunmasa da, onun ictimai varlıqla bilavasitə əlaqələri kölgə altına alınmasa da, dilin, xüsusilə on ən mədəni-intellektual təzahür forması olan ədəbi dilin “intellektuallaşması” faktı ayrıca qeyd edilməklə hər halda az-çox müstəqil bir linqvistik fenomen kimi nəzərdən keçirilir: “Dilin intellektuallaşması həmçinin qarşılıqlı asılı və mürəkkəb fikir əməliyyatlarının ifadəsi zərurətindən irəli gəlir; ona görə də ədəbi dil yalnız abstrakt anlayışlar üçün ifadə vasitələrinə deyil, xüsusi sintaktik formalara (müxtəlif növlü tabeli cümlə fazalarına) da malikdir”.

Əslində, yalnız elmi üslubu deyil, ümumən intellektuallığı (bədi, elmi, publisistik, rəsmi və s.) nəzərə alaraq onun ədəbi dilin bütün (əsasən isə leksik və sintaktik) toxumalarına nüfuzunu göstərməklə Praqa funksionalizmi sözü gedən nitq təzahürünə-ədəbi dilə şüurlu müdaxilənin rolunu da əsaslandırır. Ferdinand de Sössürün işlətdiyi mənada dil sisteminə bu cür müdaxilə mümkün olmadığı halda ədəbi dil sisteminə (normalarına) həmin müdaxilə nəinki yolverilən, eyni zamanda zəruridir. Elə ola bilir ki, bir neçə on yüz il içərisində yetişən bir neçə dahi mütəfəkkir bu və ya digər dilin intellektual qüdrətini öz subyektiv-fərdi yaradıcılıq imkanları sayəsində o qədər yüksəldirlər ki, bu, dilin bütöv bir xalqın enerji hesabına intellektuallaşması təsiri bağışlayır. Həmçinin xalqın tarixində xüsusi yer tutmuş elmi-mədəni müəssisələrin, tədqiqat mərkəzlərinin, akademik təsisatların dilə verdiyi intellektual enerji, bir tərəfdən, kənar (ekstralingvistik) hadisədirsə, digər tərəfdən dilin özünün ehtiyac duyduğu ruhi təminatın o, baxımdan ödənilməsidir ki, vaxtilə dahi Vilhelm Humbolt demişdir: “Dilin daha zərif mükəmməlləşməsinə onun təşəkkülünün başlanğıc mərhələsi ilə bağlamaq şübhəlidir. Bu mükəmməlləşmə elə bir vəziyyəti nəzərdə tutur ki, xalqlar ona öz inkişaflarının ancaq uzun illəri sayəsində çatırlar. Və həmin prosesdə onlar, adətən, öz üzərlərində digər xalqların gözəl təsirlərini təcrübədən keçirirlər” [ÜDM,2020:49-44].

Dilin intellektuallaşması. Elmi üslubun genetipologiyası baxımından xüsusi maraq doğuran, bu və ya digər dildəki funksional üslub diferensiyasının dərinləşməsinə yalnız “milli intellekt” deyil, həm də “digər xalqların gözəl təsirləri” ilə əlaqələndirən bu mülahizə sonrakı tədqiqatlarda sadəcə davam yox, həm də inkişaf etdirilmişdir. Çünki dil intellektual təsirləri “yaxın” (milli), yaxud uzaq (beynəlmiləl) mənbələrdən əxz etməklə işini yekunlaşdırmır, o aldığı həmin enerji-impulsarı öz orqanizmində törədici bir amilə, transformlar verməyə qabil mexanizmə çevirir və xüsusilə analogiya yolu ilə müxtəlif abstraksiya zincirlərinin geniş assosiativ şəbəkəsini yaradır. Praqa funksionalistləri müəyyən qədər slavyan dilçiliyinin ənənəvi maraqlarını nəzərə alaraq dilin

intellektuallaşması məsələsində poetik dilə xüsusi önəm verərək onu ayrıca araşdırsalar da, elmi dili, demək olar ki, diqqətdən kənarda qoymuşlar. Ancaq müşahidələr göstərir ki, ədəbi dilin bütün funksional sahələri-üslubları bu baxımdan tədqiqat üçün geniş material verir. Hətta belə bir cəhəti funksionalistlərin özləri də qəbul etməyə məcbur olmuşlar ki, dilin intellektuallaşması onun obrazlılığını məhdudlaşdırır [bax: ÜDM, 2020:168-169]. Doğrudan da, müşahidələr göstərir ki, qədim yaxud inkişaf baxımından geri qalmış müasir dillərdə bədii üslub nə qədər inkişaf etmiş olursa, elmi üslub bir o qədər geri qalır və bu, demək olar ki, bütün dünya dillərini özündə ehtiva edən bir qanunauyğunluqdur. Ona görə də ən azı ümumnəzəri baxımdan intellektuallaşmanı dildə bədii üslubdan daha çox, elmi üslubun funksional əlaməti olaraq dəyərləndirmək lazım gəlir.

Bununla belə, bədii üslubda da müəyyən intellektual elementlər özünü göstərir ki, bunun ən bariz örnəyi Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, məsələn deyək ki, Yunus Əmrənin, Nəsiminin, Füzulinin dili ola bilər. Dahi Füzulinin həm şeir, həm də nəsr dilində sözügedən intellektuallığın zəngin ifadə imkanları ilə rastlaşırıq. Şair özü isə bu qənaətdədir ki, “elmsiz şeir əsası yox divar olur, əsassız divar qayətdə bətibar olur”. Yəni obrazlı düşüncənin özü də bu və ya digər səviyyədə elmiliyə, elmi təfəkkürə, məntiqə dayanmalıdır. Əks halda deyilən söz hər nə qədər təmtəraqlı olsa da, bir anlıq diqqəti çəksə də, nəticə etibarilə, ruhu hərəkətə gətirən, bədii yaddaşa çevrilən olmayacaq.

Dil nəzəriyyələri. Bədii sözün elmi-fəlsəfi (intellektual) çəkiyə malik olduğu həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatlarının və dillərinin nümunəsində dəfələrlə etiraf edilməklə yanaşı, klassik nitqin birbaşa ilahi mənşədən gəldiyi barədə nəzəriyyələr də meydana çıxmışdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, “bu təsəvvür hələ Platona-Əflatuna aid edilir. Lakin vaxtilə Homer şeiri “Tanrı nəğmələri”, Hesiod isə şeiri “Tanrı bəxşişi” kimi qiymətləndirirdi. Qədim inama görə, söz sənəti – şeir məhz ilahi mənşəli olduğu üçün insandan kənar və insanüstü bir qüvvət kəsb edir və şairin də öhdəsinə bu fəvqəl hissi, ilahi başlanğıcı gerçəkləşdirmək vəzifəsi düşür” [AƏT, 2009:432]. Həmin ilahi başlanğıc isə bir tərəfdən, ilhamın sonsuz, qeyri-məhdud bir mənəvi məkanda qanad açmasını tələb etdiyi kimi, eyni zamanda bu məkanın coğrafiyasını məntiqi təfəkkürün imkanları daxilində təsəvvür olunmasını da zəruri sayır. Füzuli farsca divanının dibaçəsində yazır: “...Hərdən bir fitri şövqümün hərəkətverəni istedad üzündən məni nəzm məhəbbətinin qapılarına çəkirdi. Amma maarif kəsb etmək qeyrəti mən eləyirdi ki, hərçənd bu gözəl ürəyəyatandır, madam ki, elm kamal təhsilinə manedir”... [Füzuli,1958:17]. Bu isə o deməkdir ki, şairin daxilində iki

təmayül, istək üz-üzə dayanır, bunlardan biri onu bədiiliyə, digəri elmə çəkir və əslində, həm Şərqdə, həm də Qərbdə böyük ədəbiyyat, zəngin dil, mükəmməl üslub bədiiliklə elmiliyin vəhdətindən yaranır. Ona görə də məsələn, dahi Nizami öz dil-üslub texnologiyalarını müəyyənləşdirərkən qədim yunan mütəfəkkirlərinə, ilk növbədə Aristotelə istinad edir, Nizamidən isə sonrakı Avropa şair-mütəfəkkirləri, xüsusilə Höte faydalanmışdır. “Bir şair kimi Nizaminin yaradıcılıq qüdrətinə böyük qiymət verərək Höte qeyd edir ki, Nizami yüksək yaradıcılıq ilhamına malik olan bir şəxsiyyətdir.

Nizaminin öz əsərlərində yüksək ehtiraslar və mürəkkəb insan obrazlarını verməsi, poemalarının süjetlərini ustalıqla qurması və xüsusən bir şair kimi həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı şairlərdən üstün olması Höteni xüsusilə məftun edir. Hötenin “Qərb-Şərq divanı”ndakı şeirlərdə Nizami motivlərindən istifadə etdiyi və Nizaminin təsiri altında olduğu da aydın duyulur” [Ağayev, 2021:197]. Qədim yunan-orta əsrlər fars yeni alman dillərinin dahi ədəbi “ifaçı” larının mətnləri, əslində, “mütəfəkkir üslubunun çoxspektrliliyini” təqdim edir. Həmin çoxspektrlikdə tipoloji varisliyin nə qədər güclü, eyni zamanda müxtəlif dövrlərin, “Şərq-Qərb” diferensiallığında ehtiva olunan müxtəlif mədəni coğrafiyaların intellektual vəhdəti öz əksini tapır. Bu isə belə bir qanunauyğunluğa ən azından ümumi konturları ilə bir daha təsdiq edir ki, təfəkkürün ümumbəşəriyyəti dilin milliliyi ilə o baxımdan əlaqədardır ki, dil məhz təfəkkürün təsiri ilə xüsusən özünün “dərindən qatlar”ında universallıq (ümumbəşəriyyət) nümayiş etdirir. Həmin universallığın gerçəkləşməsində dini mədəniyyət, eləcə də dinlərin dilləri elməqədərki çox zəngin intellektual potensialdır. “Qədim Şumer, hind, yunan, roman (latın), İran, Çin, yəhudi, ərəb, türk, slavyan dilləri bəşər övladlarının Tanrı axtarışlarının doğurduğu təfəkkür enerjisinin təzahürləri olan elə ilahi ünsiyyət texnologiyaları(mətnlər) yaratmışdır ki, intellektual inkişafın bugünkü səviyyəsində belə, böyük heyrat doğurur. Heç də hər bir xalq Tanrı axtarıcılığının məhsuldar (və kütləvi) dövründə, məsələn, “Bibliya” yaxud “Quran” kimi möhtəşəm kitablar yaratmamış, yaxud Konfutsi, Budda, Musa, İsa, Məhəmməd kimi dünyaya hər mənada harmoniya gətirmiş dühalar yetirməmişdir; lakin tarixdə elə bir xalq olmamışdır ki, Tanrı ilə ünsiyyətə, onunla dil tapmağa cəhd etməsin” [Cəfərov, 2018:62].

“Dinlərin dilləri” məqaləsinin müəllifi onu da qeyd edir ki, “həm Şərqdə, həm də Qərbdə-həm Müsəlman, həm də xristian intibahının görkəmli nümayəndələri dünyanın o dillərini öyrənməyə xüsusi ehtiyac duymuşlar ki, həmin dillərdə məhz ilahi izharın mükəmməl mətnləri (və həmin məntlərdə heç bir müzakirəyə gəlməyən universal, transmilli, “biliklər”!) əks olunmuşdur”

[Cəfərov] 2018:62). Qədim yunan, qədim hind, latın, ərəb və s. dillərin elm dilinə çevrilməsində onların məhz beynəlmiləl dil olması, ümumən bəşər təfəkkürünün yekun biliklərini əks etdirmək qüdrəti əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Xristianlıqda İslamın müxtəlif xalqlara və dillərə münasibəti tarixinin müqayisəsi də dillərin intellektuallaşması baxımından maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Belə ki, xristianlıq “İncil” mətnlərinin bu dini qəbul edən xalqların dillərinə tərcüməsini məqbul saydığına görə həmin dillərin inkişafına ilk güclü təsirini göstərmiş, roman, german, slavyan və s. dillərin ədəbi təzahürləri meydana çıxmışdır. “Quran”ın dili olan ərəbcə isə “müxtəlif ərəb dialektlərində danışan ərəblər arasında ədəbi dil olaraq möhkəmlənmiş, həm də xüsusilə bütün əsrlər boyu türklər və farsların, sözün geniş mənasında, elm dili olmuşdur” [Cəfərov, 2018:66]. Ərəb dilinin Şərqdə, latın dilinin Qərbdə ədəbi dil, xüsusilə elm dili olması bu dillərin milli hüduqlarını aşmış, o dərəcədə ümumbəşəri səciyyə daşmışdır ki, yeni dövrdən etibarən öz milli varlıqlarını elan edən, məsələn, türk dilləri ərəbcənin son dərəcə ağır, yəni ərəbcəni bilməyən türklərin ümumən anlamadığı təsirindən uzun müddət xilas ola, öz milli terminlərini, özlərinəməxsus elmi sintaksis və ya təhkiyəni yarada bilməmişdir. XIX əsrin görkəmli yazıçı-mütəfəkkir elmi-publisistik səciyyə daşıyan “Kəmalüddövlə məktubları”nın dili buna nümunə ola bilər: “Sənin torpağın xarəbdır və əhlün nadandır və sivilizasionu-cahandan bixəbər və azadiyyətdən məhrumdur və padşahın despotdur və despot zülmünün təsir və üləma fanatizminin zoru sənin zəf və nadanlığına bais olubdur və sənin qabiliyyətini künd edibdir və cövhəri-əqlini paslandırılıbdir və səni furuntənliyə, dəmtəbliyə və rəzalətə və zillətə və übudiliyyətə və təməllüqə və riyakarlığa və münafiliyə və məkrə və xüdə və cübne və təqiiyyəyə xugər edibdir cəmi xəssaisi-həsənəni, sədaqət və ədalət və vəfadarlıq və cəvanmərdlik və şücaət və ülvitələblik və ali hümmətlik kimi sənin təbiətindən cəlb eləyibdir və sənin tinətini bu sifati-mədudənin cümləsinin ziddi ilə mükəmmir qılıbdir və yəhtəmil, yüz-yüz illər keçəcəkdir ki, sən rəvnəqə düşməyəcəksən və asayişə və səadətə çatmayacaqsan və sivilizasiyon tapan millətlərə bərabər olmayacaqsan” [Hacıyev, 2007:160] .

Yalnız ərəb və fars mənşəli deyil, eyni zamanda *sivilizasiyon*, *despot*, *fanatizm*, kimi Avropa mənşəli terminlərin də işləndiyi bu mətn-cümlənin dil-üslub göstəriciləri barədə Tofiq Hacıyev yazır: “Göründüyü kimi, bu cümləni qeyri-demokratik göstərən onun həcmidir, leksikası XIX əsrin elmi üslubunun normativliyinə uyğundur. Cümlənin kommunikativ funksiyası fikir çatdırmaqdırsa, burada fikir silsiləsi yaranır və silsilənin tərkib hissələri müntəzəm şəkildə beynə informasiya yetirir; yəni bir cümlə saydığımız böyük

sintaktik vahidin içərisində bir neçə sintaktik-informativ mikrovahid yerləşir” [Hacıyev, 2007:160] .

“Dünya dilləri”. “Dünya dinlərinin əsrlər ərzində formalaşdırdıqları “dünya dilləri” orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən etibarən, ictimai fikirdə realizmin qüvvətlənməsi, materialist baxışların hər sahədə, xüsusilə fəlsəfi düşüncədə yer alaraq genişlənməsi nəticəsində, əlbəttə, tədricən öz ali üslub funksiyasını itirməyə başlayır, ancaq formalaşmış leksik və sintaktik modellər öz klassik görkəmini uzun zaman qoruyub saxlayır. Müşahidələr və müqayisələr belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, elmi üslub özünün nitq texnologiyaları etibarilə bədii üslubdan heç də az mühafizəkar deyil. O da məlumdur ki, bu cür mühafizəkarlıq ümumi və ya universal səciyyə daşıyaraq yalnız Qərbin və Şərfin bütün “elm dilləri”ni əhatə etməklə qalmır, eyni zamanda onların ciddi problem yaratmadan qarşılıqlı tərcümə əlaqəsinə girməklə tipoloji yaxınlıq nümayiş etdirdiklərini də təsdiq edir. Sözügedən tipoloji yaxınlığın ən səciyyəvi örnəklərindən biri İslam dini meydana çıxıb Müsəlman İntibahının çiçəkləndiyi IX-XII əsrlərdə yunan və latın mənbələrinin ərəb dilinə kütləvi tərcüməsidir ki, ərəbcənin elmi-fəlsəfi üslubunun inkişafını bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Çox keçmir ki, əks proses baş verir, orta əsrlər Şərfinin İbn Sina (Avitsenna) kimi dahi mütəfəkkirlərinin əsərləri eyni maraq və uğurla ərəbcədən latıncaya çevrilərək Qərbdə geniş yayılır. Məsələnin mahiyyəti isə ondadır ki, böyük təfəkkür sahiblərinin, dühaların formalaşdırdığı elmi-intellektual ifadə tərzini bir dildən başqa bir dilə transformasiya olunursa, deməli, bir anlayışın hər hansı dildə təzahürü onun başqa dillər üçün də əl çatan olmasını təmin edir. Sadəcə, həmin anlayışı yaxud bu və ya digər sintaktik konstruksiyayı qəbul etməyə hazır olan mədəni dil mühitinin olması kifayətdir ki, ümumbəşəri zəkanın kəşfi həmin mühitdə möhkəmlənsin.

Elmi üslubun genetipologiyası barədə bəhs edərkən tərcümənin verdiyi hüdudsuz imkanlar, əlbəttə, diqqətdən kənarda qala bilmir. Milli dil mühiti nə qədər intellektual olsa da, öz işinə qapılıaraq mahiyyətə ümumbəşəri olan elmin keyfiyyətli, nümunəvi, həmçinin müxtəlif sahələri əhatə edən dilini yarada bilmir. Tərcümə ədəbi dilin digər funksional üslublarından daha çox, elmi üslubun həm formalaşmasına, həm də təkmilləşməsinə təsir göstərir ki, bu, ilk növbədə, bu cür tərcümənin maksimum adekvatlığından irəli gəlir.

Azərbaycan dilinin elmi üslubunun, formalaşmasında əvvəl Şərq, sonra isə Qərb mənşəli mətnlərin tərcüməsi əhəmiyyətli rol oynadığından müasir elmi dildə Şərq-Qərb paralelliyinin geniş mənzərəsi ilə rastlaşırıq. Əlbəttə, həmin paralellikdə Şərq komponentinin getdikcə zəiflədiyi, Qərb komponentinin isə

gücləndiyi müşahidə olunsa da, bu haqqında bəhs edilən paralellik hadisəsinin aradan qalxması demək deyil.

Çox təssüf ki, uzun illər Azərbaycanda elm dili funksiyasına məhz rus dili iddia etdiyindən Azərbaycan elminin bir çox sahələri rusca inkişaf etmiş, xüsusilə texniki və təbiət elmlərinə aid əsərlər rusca yazılmışdır. Eyni zamanda dünyanın inkişaf etmiş müxtəlif dillərində-ingiliscə, fransızca, almanca olan qaynaqlar əsasən rus dilinə çevrilərək azərbaycanlı elm adamları tərəfindən istifadə olunmuşdur. Müstəqillik illərində ölkədə tərcümə işinin müəyyən mənada irəlilədiyi özünü göstərsə də, hələ ciddi uğurların əldə olunduğu barədə danışmaq özünü doğrultmur. Məsələn, multidisiplinar dilçilik sahəsində bir sıra zəruri ədəbiyyat ruscadan azərbaycancaya tərcümə edilir. Öz-özlüyündə çox əhəmiyyətli olan bu hadisə əksər hallarda müəyyən qüsurlarla müşayiət olunur ki, bunu yalnız tərcüməçinin günahı saymaq olmaz. “Psixolinqvistikanın əsasları” kitabından bir mətnə diqqət yetirək: “Psixolinqvistik “ardıcillıq səviyyəsi” xüsusi diqqətə layiqdir (sequential level). Məsələ burasındadır ki, konsepsiya müəllifləri mesajın quruluşunu müstəsna olaraq Markov (stoxastik) zəncir kimi şərh edirlər. Bu, o deməkdir ki, hər bir növbəti elementin seçimi yalnız əvvəlki kontekstin tərkibi (əvvəlki sözlər) ilə müəyyən edilir. Ancaq hər hansı bir anda hərəkətin yalnız “soldan sağa” həyata keçirildiyini fərz etsək, yəni məntiqin seçimi yalnız əvvəlki sözlərlə şərtlədirsə, o zaman onun nəzərdən keçirilməsi uzun müddət tələb edəcək çox sayda seçim qarşısında qaldığı aydın olur” [Norman, 2021:21-22].

Göründüyü kimi, məlumatın anlama dərəcəsi kifayət qədər yüksək deyil. Bu isə ondan irəli gəlir ki, yeni elmi informasiya Azərbaycan dilində adekvat ifadəsini heç də tamamilə təmin etməmişdir. Etiraf olunmalıdır ki, bugünkü rusdilli elmi üslubun özü də Qərb dillərinin ciddi təsiri altındadır. Lakin flektiv dillər hüdudunda gedən bu təsir rudilli elmi mətnə, onun sintaksisinə ağırlıq gətirmir, əksinə, onu zənginləşdirir. Halbuki iltisqa quruluşlu Azərbaycan dili xüsusilə cümlə üzvlərinin, tərkiblərin sıralanması baxımından ciddi “sınaq” qarşısında qalır.

Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsəri. Ədəbi dilin funksional üslub diferensiyasının dərinləşməsi, əlbəttə, üslubların daha mükəmməl şəkildə təzahürünə gətirib çıxarır. Ancaq bununla yanaşı, funksional üslublar arasında zəruri əlaqələrin, hətta inteqrasiya meyillərinin olması da təbiidir. Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” nu bu baxımdan araşdıran Nizami Cəfərov yazır: “F. de Sössür əmindir ki, dili izah etməkdə ehtirassız terminlər, mühakimələr heç də həmişə kəsərli olmur. Nə dediyini anlatmaq üçün öz mülahizələrinin fəvqünə qalxmaq nəinki lazımdır, hətta bu fəvqəl səviyyəni

fəth etməyə elə bir ehtiyac duyulur ki, fikrini qarşındakına bütün miqyası ilə çatdırma biləsən. Və burada ən münasib (və etibarlı) vasitə, yəqin ki, yerinə düşən müqayisədir” [Cəfərov, 2019:76].

F.de Sössörün müqayisələri bir tərəfdən zərif obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir, ciddi elmi təfəkkür mühitinə müəyyən estetik rəngarənglik gətirirsə, digər tərəfdən, bu və ya digər mürəkkəb dil hadisəsinin məntiqi mahiyyətini anlamaq üçün son dərəcə dəqiq ifadə vasitəsinə çevrilir: “Düşünülüb tapılması mümkün olan bütün müqayisələrdən daha səciyyəvi olanı dilin funksiyası ilə şahmat oyunu arasında aparılan müqayisədir. Burada da, orada da dəyərlər sistemi və onların müşahidə olunan dəyişmələri göz qabağındadır. Şahmat partiyası sanki dildə təbii formada təqdim olunanın süni gerçəkləşməsidir” [Sössür, 2018:122].

F. de Sössör sözünə davam edərək deyir: “Sistem həmişə anidir: mövqedən mövqeyə şəklini dəyişir. Doğrudur, fiqurların dəyəri eyni zamanda, hətta başlıca olaraq dəyişməz razılaşmadan: hələ partiya başlayana qədər mövcud olub hər gedişdən sonra da öz gücünü saxlayan oyun qaydalarından da asılıdır. Lakin həmişəlik qəbul edilmiş bu cür qaydalar dil sahəsində də mövcuddur: bu, semiologiyanın dəyişməz prinsipidir” [Sössür, 2018:122].

“Ümumi dilçilik kursu” üçün səciyyəvidir ki, müqayisələr fikri, idrakı elmi mehvərdən uzaqlaşdırmır, mülahizələr hər nə qədər obrazlılıq qazansa da, terminoloji dəqiqlik pozulmur: “Nəhayət, bir tarazlıq vəziyyətindən başqasına, bizim qəbul etdiyimiz terminologiya ilə bir sinxronluqdan başqasına keçmək üçün bircə fiqurla gediş etmək kifayətdir. Bütün fiqurların eyni zamanda yerindən tərpədilməsinə ehtiyac yoxdur” [Sössür, 2018:122].

N.Cəfərova görə, “F. de Sössürün şahmat müqayisələri, etiraf etmək lazımdır ki, onun istər dil-nitq, istərsə də sinxroniya-diaxroniya dixotomiyalarını (və nəticə etibarilə, vaxtilə sinkretik və ya qeyri-diferensial şəkildə “dil” adlandırılmış hadisənin mahiyyətini) başa düşmək üçün o dərəcədə mühüm vasitədir ki, bunlarsız F.de.Sössür təlimi hər halda çox darıxdırıcı olar, eyni zamanda dil digər semioloji sistemlər arasında (əslində, bizi əhatə edən müxtəlif sistemli hadisələrdən ibarət dünyada) tək qalardı” [Cəfərov, 2019:79].

Lakin dahi dilçinin müqayisələri şahmatla bitmir, onun nitq orqanlarını Morze əlifbası ilə, dil reallığını simfoniya ilə, dilin akustik təəssüratlarının xalçadakı rəngbərəng ilmlərlə, dil faktlarının yayılmasının hər hansı dəbin yayılması ilə və s. müqayisə etməsi, doğrudan da, belə bir mülahizə söyləməyə haqq qazandırır: “Bir sözlə, F. de Sössürün müqayisələri həm elmi-məntiqi interpretasiya gücünə, həm də bədii-estetik siqlətinə görə həmin müqayisələrin müəllifinin yaradıcı təfəkkürünün dil haqqındakı elə təzahürləridir ki, dil

haqqındakı elm “özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk etmək”də həmçinin bu nüfuzedicə təzahürlərə minnətdardır” [Cəfərov, 2019:83].

Elmi üslubun genetipologiyasını daha aydın təsəvvür etmək üçün son zamanlar ümumi ünsiyyət (kommunikasiya) nəzəriyyəsi kontekstində meydana çıxan akademik kommunikasiya elm sahəsi də geniş məlumat verir.

“Akademik kommunikasiya” dərsliyinin (Moskva, 2020) müəllifi bu fənnin məzmununu “akademik kommunikasiya-peşəkar birliyin nümayəndələrinin elm sahəsindəki ünsiyyətidir” kimi izah edir [Десяева, 2020:4]. Sonra isə müəllif daha çox “akademik nətiqlik” anlayışından istifadə etməyə üstünlük verərək göstərir ki, “akademik nətiqlik-bu, peşəkar publik nitqin yaranma qanunauyğunluqları və effektivlik şərtləri barədə biliklər sahəsidir ki, bu və ya digər sahədən olan biliklərin mənimsənilməsi və ya qəbuluna qabil dinləyicilərə məqsədyönlü təsir göstərmək iqtidarındadır” [Десяева, 2020:5].

Nəticə/Conclusion

Göründüyü kimi, akademik kommunikasiya öz mövzusunu “elmi üslub” anlayışından kifayət qədər fərqləndirir, onu qədim tarixə malik ritorikaya yaxınlaşdırır. Lakin bu, ümumiyyətlə yox, məhz elmi ritorikadır. Aristoteldən gələn ənənəyə görə, akademik nitqdə: 1) loqos, 2) etos və 3) pafos olmaqla üç prinsipə əməl olunmalıdır ki, onlardan birincisi elmi-intellektual səviyyəni, ikincisi elmi əxlaqı, üçüncüsü isə estetik keyfiyyəti nümayiş etdirir [bax:Десяева, 2020: 38-40].

Akademik kommunikasiya məsələlərinə aid son illər Azərbaycanda da bir sıra maraqlı əsərlər nəşr olunmuşdur [Məmmədli, 2021; Hüseynov, Qaracayeva, 2016; Şiriyev, 2014; Cəfərov, Mərdanova, Qəribli, 2018]. N.Məmmədli “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” dərsliyinin əsas hissəsi məhz akademik kommunikasiya problemlərindən bəhs edir. Müəllif yazır ki, “elmi ədəbiyyatda akademik kommunikasiya müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilir: 1) kommunikasiya institutları vasitəsilə elmi biliklərin yayılması mexanizmi; 2) elmi ictimaiyyətdə peşəkar ünsiyyət növlərinin məcmusu; 3) alimlər və elmlər arasında qarşılıqlı informasiya və fəaliyyət prosesi.

Akademik kommunikasiya müxtəlif vasitələrlə elmi biliklərin yayılması mexanizminin, bu kontekstin formalaşdırılması prosesi və vərdişlərinin əsasıdır” [Məmmədli, 2021:173].

Dərslikdə akademik kommunikasiyanın mərhələləri barədə məlumat verildikdən sonra elmi tədqiqat işi akademik kommunikasiyanın tərkib hissəsi olaraq araşdırılmış, akademik kommunikasiyada elmi mühakimələrin mövqeyi işıqlandırılmışdır. Elmi işin tərtibi, tələbələrdə tədqiqatçılıq qabiliyyətinin

formalaşdırılması, ali məktəblərdə təhsil alanların tədqiqat işlərinin təşkili məsələləri üzərində dayanan müəllif bunun ardınca akademik kommunikasiyanın şifahi və yazılı təzahürlərini nəzərdən keçirmişdir.

N.Məmmədli yazılı akademik kommunikasiyanın “janrlar”ını bütün təfəsilatı ilə təqdim edir: konspekt, kurs işi, elmi məqalə, tezis, icmal, referat, diplom (buraxılış) işi, magistr dissertasiyası, dissertasiya, avtoreferat, monoqrafiya və s. Əlbəttə, həmin “janrlar”ın hamısı elmi-intellektual təfəkkürün məhsulu olsa da, bir-birindən strukturuna, ifadə tərzinə, funksional xüsusiyyətlərinə görə kəskin fərqlənir.

Akademik kommunikasiya problemləri üzərindəki araşdırmalar elmi üslub anlayışını daha çox məhz intellektual axtarışlar prosesində dərk etməyə, beləliklə, onun genotipologiyası barədə statik deyil, dinamik təsəvvür əldə etməyə gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Adilov, M.İ., Verdiyeva, Z.N., & Ağayeva, F.M. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti . – Bakı: “Elm və təhsil”. – 656 s.
2. Ağayev, Ə. (2021). Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı. Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə. – Bakı: “Elm və təhsil”. – s.195-198.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (2009). III cild. – Bakı: “Elm”. – s.430-433.
4. Cəfərov, N. (2018). Dinlərin dilləri. Ədəbiyyat söhbətləri. – Bakı: “Elm və təhsil”. – s.60-68.
5. Cəfərov, N. (2019). Dildən dərsliyə. – Bakı: “Elm və təhsil”. – s.79-85.
6. Cəfərov, N., Mərdanova, S., Qəribli, A. (2018). Azərbaycan nitq mədəniyyəti. – Bakı: “Şərq-Qərb”. – 304 s.
7. Десяева, Н.Д. (2020). Академическая коммуникация. – Москва, – 150 с.
8. Füzuli (1958). Əsərləri. III cild. Tərtib ed: H.Araslı. – Bakı: – 16-18 s.
9. Hacıyev, T. (2007). Seçilmiş əsərləri. I cild, II hissə. – Bakı: “Elm”. – 488 s.
10. Hüseynov, S., Qaracayeva, E. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti . – Bakı: “Elm və təhsil”. – 568 s.
11. Məmmədli, N. (2021). Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 512 s.
12. Norman, B.Y. (2021). Psixolinqvistikanın əsasları. – Bakı: “Elm və təhsil”. – s.20-23.

13. Sössür, F. (2018). Ümumi dilçilik kursu. – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi. – 351 s.
14. Şiriyev, F. (2014). Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. – Bakı: “Nurlar”. – 396 s.
15. Ümumi dilçilik müntəxəbatı (2020). – Bakı: “Elm və təhsil”. – 316 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 20.05.2025

Qəbul edilib 29.05.2025

Nəşrə tövsiyə edib Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor